

TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ: EKONOMİK BİR AKTÖR OLARAK MÜSİAD' IN AVRUPA BİRLİĞİ DAVRANIŞI

İsmail ERMAĞAN*

ÖZET

Türkiye' nin AB (Avrupa Birliği) üyelik sürecinde irili Sivil Toplum Örgütleri' nin (STÖ) olumlu-olumsuz pozisyonlanmaları, göz ardı edilecek bir durum değildir. Bu makalede, Türkiye' nin en önemli işverenler örgütleri arasına girmiş MÜSİAD' ın AB pozisyonu ele alınacaktır. MÜSİAD' ın ortaya çıkışı/genişlemesi, ANAP' ın/Refah Partisi' nin yaptıkları muhafazakâr/dinsel kimlik politikası ile yakından ilgilidir. Zaman içerisinde belirli bir özerklik kazanan derneğin, günümüzde iktidar partisi AK Parti' yi desteklediği bilinmektedir. Keskin bir AB karşıtlığı pozisyonundan (şartlı) bir AB destekçiliğine evrilmesinde, 28 Şubat (1997) süreci ve AK Parti' nin iktidar deneyimi önemli bir rol oynamıştır. Gerek kültürel-ekonomik gerekse milli-dini alanlardaki kendi İslami-İslamcı dinamiklerini Batı değerleri ile harmanlama hedefi, MÜSİAD' ı aktif bir AB aktörü haline getirmiştir. Burada, AB şüpheciliğini AB karşıtlığı ile karıştırmayan bir MÜSİAD' ın hem Türkiye' nin AB üyelik ereğine hem de ülkedeki modernleşmenin derinleşmesine kritik katkılar sağlayacağı iddia edilmektedir.

***Anahtar Kelimeler:** Türkiye-AB ilişkileri, MÜSİAD, MÜSİAD ve AB, Refah Partisi, AK Parti, Türkiye' de AB şüpheciliği.*

TURKEY-EUROPEAN UNION RELATIONS: THE EUROPEAN UNION BEHAVIOR OF MUSIAD AS AN ECONOMIC ACTOR

ABSTRACT

Positive or negative positioning of large non-governmental organizations (NGOs) in Turkey' s EU membership process cannot be ignored. In this article, the position of MÜSİAD, which counts as one of the most important employers' associations in Turkey, towards the European Union (EU) shall be discussed. The emergence and expansion of MÜSİAD is closely associated with the conservative/religious identity politics performed by ANAP/Refah Party. It is well

* Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, ismailermagan@googlemail.com

known that the association, which has obtained autonomy in the course of time, has been supporting AKP, the government party. Moreover, the February 28 process (1997) and the governance period of the AK Party in Turkey have had an important role in the transition from a hard EU opposition to a (conditional) EU support. The aims of consolidation of their own islamic-islamist dynamics in both cultural-economic and national-religious fields have made MÜSİAD an active EU actor. Here, it has been asserted that the MÜSİAD, which makes a distinction between EU skepticism and EU opposition, would provide critical contributions to both Turkey's EU membership process and the deepening of modernization in the country.

Key Words: *Turkey-EU relations, MÜSİAD, MÜSİAD and EU, Refah Party, AK Party, EU skepticism in Turkey.*

1. GİRİŞ: TÜRKİYE – AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ, DESTEKLEYİCİ EKONOMİK MOTİVASYONLAR VE MÜSİAD

Türkiye-AB ilişkileri, Menderes' in 1959 yılındaki başvurusu ile oyun formatının dizayn edildiği; I. İnönü' nün 1963 yılındaki Ankara Antlaşması' nın altındaki imzası ile oyuncular arasındaki üyelik sözleşmesinin deklare edildiği; 1980 Türk askeri darbesi ile taraflar arasındaki maçın geçici süre ile tatil edildiği; Özal' ın 1987' de “uzun ince bir yol” olarak tanımladığı üyelik hedefinde topa kafa çıkması ile oyunun yeniden dönmeye başladığı; Çiller' in 1995' de Gümrük Birliği hamlesi ile oyunda Türk tarafının hızlandığı; Yılmaz' ın 1997' de karşı takım oyuncularının geri püskürtmeleri sonucu “Türk' ün Türk' ten başka dostu yok” duygusunun afişe edildiği; Ecevit liderliği altında üçlü koalisyon Türk güçlerinin 1999' da oyuna nihayet davet edildiği ve Erdoğan' ılı Türkiye' nin 2004' de oyuna şartlı ortak olduğu ilişkiler toplamıdır.¹

“Türkiye, AB' ye girmeli midir?” sorusu kapsamında, Türkiye' nin etkin aktörleri farklı pozisyon almaktadırlar. Bu soru (sanayi, ekonomi, eğitim, politika vb. alanlarda faaliyet gösteren) sivil toplum örgütlerinden² partilere³, sendikalardan medya aktörlerine, dini oluşumlardan ev hanımlarına kadar geniş bir yelpazede cereyan eden tartışmaların

¹ Rıdvan, Karluk, 2010; İsmail, Cem, 2005.

² “TESEV, İKV, TUSİAD, Avrupa Birliği için ağırlık koymasaydı, olay böyle kamuoyuna mal olur muydu?”; Mehmet, Barlas, “Sivil Toplum Örgütleri, Türkiye' nin vicdanıdır!”, <http://yenisafak.com.tr/arsiv/2002/haziran/11/-mbarlas.html>, (12.9.2008).

³ İsmail, Ermagan, 2010 ve 2011.

tetikleyicisidir. Ekonomik çıkarımlardan dolayı Türkiye’ de AB üyeliğinin desteklenmesinin başlıca nedenleri şunlardır:⁴

- AB Müktesabı ile Türk ekonomisinin küresel rekabet yetisinin artması,
- ekonomik sistemde daha saydam ve stabil bir işlerlik kazanmak,
- rüşvet ve yolsuzluğun azalması,
- kayıtdışı rakamların minimize edilmesi,
- köhnemiş (devletçi) yapıların özelleştirilerek, verimliliğinin yükseltilmesi ve
- gelir dağılımında daha adaletçi bir sirkülasyon oluşturulması.

Bu ve benzeri beklentiler, ekonomik oyuncuların çoğunu Türkiye’ nin Avrupa’ ya entegrasyonunu desteklemeye teşvik etmektedir. Burada kâr-zarar dengesi, vizyon ve çalışma disiplini maksimasyonu ile global adaptasyon temel etkenlerdir.

Günümüz Türkiye’ sinde TÜSİAD, İKV, TOBB ve MÜSİAD gibi işadamları dernekleri ile sanayi ve ticaret odalarının çoğu, AB üyeliğini destekleyen ekonomik aktörlere örnek teşkil etmektedir. Türkiye-AB İlişkileri, “destekleyen-şüpheli-karşıt” aktör davranışları çerçevesinde irdelendiğinde elde edilecek ilk veri, bu örneklerden ilk üçünün her daim AB’ yi desteklediğidir.⁵ MÜSİAD’ ın AB davranışı nasıldır; 2000 sonrası onayan bir AB tutumuna terfisinin nedenleri nelerdir? ve Türkiye’ nin AB Projesi hakkında hangi tezleri seslendirmektedir? soruları, bu makalenin sorunsalını oluşturacaktır. Çalışmada ilk olarak, MÜSİAD hakkında kurumsal ve kimliksel bilgiler verilecek ve derneğin siyasal tarihçesi aydınlatılacaktır. Sonra, 28 Şubat “post-modern” darbesinin nedenleri arasında da gösterilen AB karşıtı argümanlar maddelenerek, bu sürecin MÜSİAD’ ın AB pozisyonuna etkisi yansıtılacaktır. Makalenin gövdesini oluşturan kısmında, MÜSİAD’ ın onayan AB davranışı işlenecek ve bu kapsamda kimi eleştirel ve/veya şüpheli düşünceler tanıtılacaktır. Son adım olarak, genel bir değerlendirme sunulacaktır.

Türkiye’ nin AB İlişkileri bağlamında MÜSİAD’ ı çalışmak neden önemlidir? Hangi sualler, MÜSİAD’ ı bu anlamda araştırılması gereken aktörler arasına sokmaktadır? Örneğin MÜSİAD, İslami-İslamcı kamusal alan yaratma idealinin ve bu deneyimleri “başka bir medeniyet mümkün”⁶ sloganı ile dünyaya taşımak isteyen/taşıyan sistemin dinamosu mudur? Ya

⁴ Richard T., Griffiths, Durmuş, Özdemir, 2004: s. 92-145.

⁵ Mehmet, Uğur, Nergis, Canefe, 2004.

⁶ Yasin, Akçay, 2004: s. 21-33.

da MÜSİAD, Anadolu insanının ticaret ruhunu dünyaya eklemleme vizyonu mudur? Aynı paralelde, Hz. Muhammed' in "Kazancın 9/10' u ticarettedir" düsturu ile motivasyonlanmış; İslami hassasiyetleri olan; aynı zamanda Batı' ya "Şeytan' ın oğlusun!" muamelesi getirmeyen ve Türkiye' nin küresel ölçekte İslam dünyasının sesi olarak AB' de konuşlanmasını savunan bir kuruluş mudur? Makalede, eleştirel ve şüpheli kimi tezlerine rağmen, MÜSİAD' ın, temelde onayan pozisyonu ile küreselleşmiş yeni dünyada Türkiye' nin AB (ve aslında diğer dış ilişkiler) perspektifine zenginlik katabileceği savlanmaktadır.

2. MÜSİAD HAKKINDA KURUMSAL VE KİMLİKSEL VERİLER

Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD), web sayfasında tarihçe ve kimlik başlığı altında şunu deklare etmektedir: "Hakkın ve hukukun, adaletin ve eşitliğin, barışın ve güvenin, refahın ve mutluluğun sağlandığı; tarihe ve topluma mal olmuş mahalli ve evrensel değerlerin korunduğu; ' kendi içinde bütün, bölgesinde etkin, dünyada saygın bir Türkiye' için yola çıkan hassasiyet sahibi iş adamlarının, 5 Mayıs 1990' da İstanbul' da kurdukları bir ' İŞADAMLARI DERNEĞİ' dir. [B]ir ' GELİŞİM-DİYALOG-İŞBİRLİĞİ-GÜÇBİRLİĞİ PLATFORMU' dur. [Ş]ube sayısı 32' ye ulaşan, en olumsuz şartlar altında bile misyonuna bağlı bir ' SİVİL TOPLUM KURULUŞU' dur."⁷ Örgüt vizyonu, "genelde ' Sivil Toplum Kuruluşu' , özelde ' Sanayici ve İşadamları Derneği' kimliği ile etkili bir baskı grubu olmak"; örgütün misyonu "başta evrensel değerler olmak üzere, milletimizin geçmişine, kültürüne ve kimliğine saygıyı esas alarak; ulusal ve uluslararası düzeyde ' bağımsız' yapımızı muhafaza etmek" olarak bildirilmektedir.⁸ Derneğin tüzüksel amacı, küçük ve orta ölçekli işletme sahibi üyelerinin yurt dışına açılmasını sağlamaktır.

MÜSİAD' ın diğer derneklerden farklılığı, siyasal motivasyonu ile ilintilidir. O da, sermayenin ahlâklı kapitalistlerin elinde olmasını sağlayacak bir sistem talep etmeleridir. MÜSİAD eski başkanlarından Ömer Bolat, MÜSİAD' ın işadamları portresini, "sosyolojik olarak muhafazakâr, inanç

⁷ MÜSİAD, "Tarihçe ve Kimlik", <http://www.musiad.org.tr/Tarihce.aspx> (18.02.2010).

⁸ MÜSİAD, "Miyon ve Vizyon", <http://www.musiad.org.tr/MusiadHakkinda.aspx?id=2>, (18.2.2010).

değerlerini koruyan, milli duruşa sahip ve yerli değerleri gözeten” olarak tanımlamaktadır.⁹

Bolat’ a göre MÜSİAD, hem İslam dünyasında model oluşturmada hem de Türkiye’ nin bu coğrafyalarda tanıtımı faaliyetlerinde önemli bir rol oynamaktadır. MÜSİAD, şu ana kadar 13 Uluslararası MÜSİAD Fuarı gerçekleştirmiştir:

“Müsiad Uluslararası Fuarı ve Uluslararası İş Forumu Kongresi, İslam Dünyasının en büyük ticari buluşmasıdır. İlk Müsiad Fuarı 1993 yılında başladı. 2006 [sonundaki organizasyona] 61 ülkeden 1704 işadamı katılmıştı. Yurtiçi ve Yurtdışından toplam 23 bakan ve [...] 2 tane de misafir başbakan iştirak etmişti. Üstelik İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreteri, İslam Ticaret Odaları Başkanı ve İslam Kalkınma Bankası Başkanı da katılımcılar arasındaydı. 2000 yılında komşu ve çevre ülkelerle [gerçekleştirilen Türkiye] ticaretinin, [Türkiye’ nin] toplam ticaret[i] içindeki payı % 3 iken, bu oran 2006 yılında % 30’ a çıkmıştır. [Ayrıca] İslam dünyasında sivil toplum anlayışı ve geleneği çok zayıf. ‘ Müsiad modeli’ , bu anlayışı büyük ölçüde olumluya çevirdi.”¹⁰

Akademik dünyadan konu ile ilgili yapılan değerlendirmelere bakılacak olursa, Yavuz, Türkiye’ de İslamcılığın “dine dayalı bir siyasal rejimden ziyade, gündelik yaşamı yeniden kurmaya girişmiş toplumsal bir kimlik hareketi” olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, MÜSİAD’ ın kuruluşunu, “modern İslami uyanışın ana kurumsal gelişmelerinden biri” olarak değerlendirmektedir.¹¹ Kuran, MÜSİAD’ da güvене dayanan cemaat bağlarına, üye şirketlerin birbirlerine olan sermaye ve pazar desteklerine dikkat çekmektedir.¹² Özdemir’ e göre, MÜSİAD gibi İslamcı sermayenin genç kuşak üyeleri, “bilinçli insan/Müslüman” terminolojisi ile betimledikleri yeni çalışma etiği ile eski/geleneksel konseptlerinde devamlılık ilişkisine uygun olarak, dengeli bir modernleşmeden yanadırlar.¹³

MÜSİAD üyelerinin büyük bir kısmını küçük ve orta ölçekli şirketler oluşturmaktadır. Fakat “MÜSİAD’ a yön veren sınıfsal irade, neo-liberalizm ve sermayenin globalleşmesi sürecinde palazlanma arzusu taşıyan/bu sürece

⁹ Ömer Bolat, “Müsiad model oldu.”, <http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haberArchive-&ArticleID=17799>, (18.11.2008); Hüner, Sencan, 1994.

¹⁰ Ömer, Bolat, a.g.e.

¹¹ Hakan, Yavuz, 2003: 131.

¹² Timur, Kuran, 2002: 94-95.

¹³ Şennur, Özdemir, 2006: 118-121.

ayak uydurmak isteyen orta ve büyük ölçekli sermayedarlara aittir.”¹⁴ MÜSİAD’ ın diğer karakteristik özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

- “[İ]lk gelişme ivmelerini Özal döneminde uygulanan ihracatı teşvik, Arap sermayesinin katkısı ile oluşturulan İslami bankacılık sisteminin getirilmesi, Vakıflar yasası ile tarikatların/cemaatlerin ekonomik güçlerinin artırılması gibi kimi politikalardan almışlardır.

- İlişki ağlarını İslami/İslamcı kimlikleri ile birleştirerek, ekonomik etkinliklerini karşılıklı güven, birbirleri için pazar olma ve birbirlerine sermaye destekli bir İslami alt ekonomi geliştirmişlerdir.

- Emek maliyetlerini asgari düzeyde tutmaya yarayan gayri-resmi ve kişisel ilişkilere dayalı, otoriter, paternalist ilişkileri hâkim kılmaya çalışmaktadırlar.”¹⁵

3. MÜSİAD’ IN DOĞUŞ VE GELİŞİMİNİN SİYASAL ANLATIMI

I. Özal Hükümeti’ nden (1983-1987) itibaren uygulanan liberal politikalar ve ekonomik teşvikler ile İstanbul dışındaki küçük ve orta ölçekli firmalarda zaman içinde büyük gelişim gözlenmiştir. Konya’ dan Kayseri’ ye, Bursa’ dan Antep’ e uzayan bir coğrafyada önemli bir ekonomik aktörler topluluğu gözlenmeye başlanmıştır. Bu kervanda, İslami ve İslamcı sermaye grupları da kendilerine yer bulmuşlardır.¹⁶ Bu girişimlerin sonucunda, “geleneksel ve kültürel bağlarla şekillenen cemaatsel topluluk ilişkilerinin toplumda önemini artırması, geleneksel küçük girişimciler içinden yeni zenginleşen, 1990’ larda KOBİ sahipleri olarak adlandırılacak bir kesim ortaya çıkmıştır.”¹⁷ Bu Muhafazakârlar ve İslami/İslamcı kesimler, çoğunlukla MÜSİAD bünyesinde toplanmışlardır. MÜSİAD üyeleri üzerine gerçekleştirilen bir çalışmada, 1995’ teki toplam üyelerinin yarısından fazlası 1983’ ten sonraki dönemde faaliyete başladıklarını ifade etmişlerdir¹⁸ -ki bu I. Özal Hükümeti dönemine denk düşmektedir. Nedeni de: 12 Eylül 1980 darbesi sonrası askerlerin etkinliğini kırmak ve 1983 seçimi ile

14

Ekber

Doğan,

http://www.mulkiyederigi.org/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=-43&Itemid=2, (18.10.2008), s. 56.

15 a.g.e. s. 53-54.

16 Faik, Bulut, 1997: 258-263.

17 Doğan, Ekber, a.g.e., s. 53-54.

18 Hakan, Yavuz, 2003: a.g.e.

hükümet olmuş ANAP' ın elini güçlendirmek için Özal, Türk siyaset sahnesindeki eğilimleri -sağ, sol, milliyetçi ve dini eğilimler- birleştirmek istemiştir. Özal, her ne kadar dört eğilimi birleştirdiğini belirtse de, temelde iki sınıfın ittifakından söz edilebilir: liberaller ile -en başta Nakşibendî tarikatı üyeleri olmak üzere- dini muhafazakârlar. Buradaki amaç, büyük İstanbul burjuvazisi ile Anadolu sermayesini, birincinin hâkimiyetinde birleştirmek ve böylece bu kesimler ile barışık bir politika izleyerek nüfuz kurmak.¹⁹

MÜSİAD üyelerinin sayısı, Refahyol iktidarı döneminde (1996-1997) 2897' ye yükselmiştir. Kurulduğunda (1990) yaklaşık 1100 üyesi bulunan dernek, 7 yıllık sürede 2897 üyeye ulaşmıştır. MÜSİAD, kurucuları ve üyelerinden de anlaşılabilir gibi, Refah Partisi (RP) ile aynı meridyeni paylaşmakta idi.²⁰ RP, 1990' lı yılların ilk çeyreğinde -etkisini önceye göre yitirmiş ANAP' ın yerine- sosyal politikalar/adil düzen/millî değerler söylemi ile büyük atılım gerçekleştirmiştir.²¹ Bunun ilk izleri, 1991 seçimlerinde görülmüştür. Dar gelirli vatandaşlar ile küçük ve orta ölçekli işverenlerin desteğini kazanan RP, Türkiye' de 1995 genel seçimlerinin galibi olmuş ve DYP ile Refahyol Hükümeti' ni kurmuştur. MÜSİAD, RP iktidarı döneminde desteklenmiştir.²²

İslami/İslamcı sermayenin -inşaattan belediye hizmetlerine, müzik sektöründen tekstile- çeşitlilik göstermesi, Türk toplumunda etkinliğinin artmasına neden olmuştur.²³ Ekonomik güçlenmenin sosyolojik yansımaları, laik rejim için bir tehdit olarak algılanmıştır.²⁴ Bu bağlamda, siyasal alanda RP ve ekonomik alanda MÜSİAD 28 Şubat döneminde dizginlenecektir. İlk olarak RP, Anayasa mahkemesince kapatılmıştır. RP' nin ardılı Fazilet Partisi' nde yaşanan "yenilikçi-gelenekçi" ayrışmasından sonra, MÜSİAD, Erdoğan' ın yenilikçi AK Parti' si ile hareket etmiştir.²⁵ MÜSİAD' ın bu yeni refleksinde, 1990' lı yıllarda kazanılan tecrübeleri AK Parti ile ulusal/küresel ölçekteki genel alanlara taşıma güdüsü yatmaktadır. Özellikle

¹⁹ Ekber, Doğan, a.g.e. s. 51.

²⁰ Ruşen, Çakır, 1990.

²¹ Sencer, Ayata, 1996: 40-56.

²² Metin, Heper, 1997: 32-45.

²³ Ziya, Öniş, 1997: 743 – 766; Ayşe, Buğra, 2004: 126-147.

²⁴ Esmâ, Durugönül, 1995: 23-44.

²⁵ Mehmet, Bölük, 2002.

II. AK Parti iktidarı ile birlikte MÜSİAD' da temsil edilen şirketlerin iş hacimleri büyümektedir.²⁶

4. 28 ŞUBAT (1997) “POST-MODERN” DARBESİ VE MÜSİAD' IN AB TUTUMUNA ETKİSİ

Özetle, 28 Şubat sürecinde RP' nin kimi söylem ve uygulamaları, “demokrasi elden gidiyor” sloganı çerçevesinde tehlikeli addedilmiş ve Refahiyol Hükümeti istifaya zorlanmıştır. Askerlerin deyimi ile bu “irtica tehdidine bir balans ayarı” verilmesi elzem idi. İslami/İslamcı siyaset ve ekonomi aktörleri, devletin üst düzey yöneticileri ve TÜSİAD' da temsil edilen büyük sermaye grupları tarafından “laik ve demokratik rejim düşmanı ve AB entegrasyonu karşıtı” olarak nitelendirilmiştir.²⁷ Bu kesimlerin kaygı/korkularının açılımı şudur: Yükselen bir İslamcılık vardı. Ciddi bir toplumsal destek sağlanarak, kendi kamusal düzenleri oluşturulabilir ve böylece alternatif bir sistem geliştirilebilirdi. Aynı iddialara göre, MÜSİAD' da vücut bulmuş yeşil sermaye, anti-laik ve Batı karşıtı bir düzenin finansörü olabilirdi. Ekonomideki bu başkaldırı, toplumun ana damarına hâkim olabilirdi.²⁸

Bu nedenle, 28 Şubat döneminde RP' den sonra MÜSİAD' a da kapatma davası açılmıştır. Devlet Güvenlik Mahkemesi' nin (DGM) kapatma talebinin nedeni, dönemin MÜSİAD Başkanı Erol Yazar' ın 4 Ekim 1997' de yaptığı konuşma idi: “8 yıllık kesintisiz temel eğitim ile Kuran kurslarının ipi çekilmek isteniyor. TCK' nin kaldırılan 163. maddesinin, yeni bir yasa ile geri getirilmek istenmesi, dinsiz hayata geçişin hukuki altyapısının oluşturulmasıdır. Bunları sahiplenene karşı demokratik istiklal mücadelesini başlatacağız. Bu kafalar, mutlaka değiştirilmesi gereken kafalardır. Buna rağmen adam olmazlarsa, bu kafalar kopartılacaktır.”²⁹ Açılan dava, daha sonra DGM' lerin kaldırılması sonucu düşmüştür. Üstelik Yazar, 1990' dan beri sürdürdüğü başkanlık görevini, 1999' da Ali Bayramoğlu' na bıraktığından, davanın sembolik bir anlamı kalmıştır. Örgüte karşı oluşan bu negatif havayı dağıtmak için Bayramoğlu döneminde, derneğin o dönemde zayıf karnı haline gelmiş olan İslami holdingler ile 6 Mart 2000 tarihinde yapılan toplantı önemlidir. Sonuçta, dernek hisse senedi

²⁶ Bülent, Duru, İlhan, Uzgel, 2009.

²⁷ Bekir Berat, Özipek, 2004: 640-651.

²⁸ Ayşe, Buğra, 1999.

²⁹ Cumhuriyet, 25.05.1998, s. 10.

pazarlama işlemlerinde İslam adının kullanılmasını yasaklamıştır. Dahası, söz konusu holdinglerden Jet Group Başkanı Fadıl Akgündüz üyelikten çıkartılmış ve birçok üye istifaya zorlanmıştır. Bu bir geçiş dönemidir ve MÜSİAD bunu tecrübe etmiştir; bu geçiş, farklılığını kaybetmeden, sistemin temel aktör ve politikaları/değerleri ile daha uyumlu bir pozisyonlanmayı doğurmuştur.³⁰

Bu noktada, MÜSİAD 2000 öncesi neden AB karşıtı idi? sorusu önem atfetmektedir: RP ile benzer olarak, MÜSİAD'ın söylemlerinde - geleneklerini muhafaza ederek yol aldıklarını vurgulayan- Güney Kore, Malezya gibi Uzak Doğu ülkelerinin kalkınma modeli öne çıkarılmıştı. Ayrıca, ABD/AB sermayeleri ile yakın ilişkiler kurulmasına karşı eleştirel bir tavır hâkimdi. Bunun önemli sebeplerinden biri, "Türkiye gelişmek istiyorsa, yüzünü Batı'ya değil, Doğu dönmelidir" kabulüdür. RP'nin AB'ye alternatif modeli "Müslüman Kardeşlerimiz" ile kurulacak D-8 Örgütü idi. Refahiyol Hükümeti'nin 28 Şubat'tan hemen önce, 5 Ocak 1997'de Çırağan Sarayı'nda düzenlediği D-8 zirvesi, sembolik de olsa önemlidir. Türkiye'deki AB destekçileri, o dönemde, bu ve benzeri aktivitelerin AB projesine verilen toplumsal desteği düşürerek potansiyel bir tehdit oluşturabileceğine dikkat çekmişlerdir. Dönemin Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilcisi Michael Lake 12 Haziran 1997'de kaygısını şöyle dile getirmiştir: "D-8'ler girişimini başlatan Türkiye şu anda bir kulübün içinde bulunuyor ve bunun kurallarına uyması gerekir."³¹

MÜSİAD'ın Batı'ya karşı sergilediği bu tavrın diğer bir nedeni, Batılı devletler ve şirketler düzleminde kurulan ilişkilerin gelişmesini sağlayacak her hamlenin, tekelci-büyük sermayenin gücüne güç katacağı, kendilerini (özellikle Anadolu'nun küçük ve orta ölçekli sermayesini) gerileteceği düşüncesidir.

Türkiye'nin AB üyeliğine ilişkin RP'nin -ve o dönemin MÜSİAD'ı tarafından da çoğunlukla paylaşılmış³²- karşıt/şüpheli tezleri şu şekilde sıralanabilir:

- Batı, nihayetinde bir Hıristiyan bileşkesidir!³³

³⁰ Ali Resul, Usul, 2008: 178.

³¹ Radikal, 13.06.1997, s. 15.

³² Hakan, Yılmaz, 2007: 220, 239 ff.

³³ Milli Gazete, "Avrupa'da çirkin uygulamalar yayılıyor.", <http://www.milligazete.com.tr/haber/avrupa-da-cirkin-uygulamalar-yayiliyor-162222.htm>, (05.3.2011); "İngiltere'de Müslüman kadına yönelik cadı avı..." <http://www.milligazete.com.tr/makale/ingilterede-musluman-kadina-yonelik-cadi-avi-85262.htm>, (06.3.2011)

- Batı, (tarihinde görülebileceği üzere) sömürgecidir/emperyalisttir.
- Batı, mutasyon demektir; başkalaşmaktır (dini, milli, ailevi, moral değerlerinin dejenere olması).
- Batı, ötekileştirilmedir.
- Batılı şirketlerin felsefesi, “Büyük balık küçük balığı yutar” tarzındadır.
- Batı’ da menfaat, güçlü ile beraber hareket etmekten geçer! Oysa Hakk’ in prensibi gereği, güçsüz de olsa haklının yanında olmak gerekir.
- AB ile birlik demek “Onlar ortak, biz pazar” demektir.
- Bu nedenlerle, Türkiye (siyasal-tarihsel-ekonomik boyutta) kendi sahasında oynamalıdır; sürekli deplasmanlarda değil!³⁴

5. TÜRKİYE’ NİN AB ÜYELİK HEDEFİ VE MÜSİAD’ IN ONAYAN AB DAVRANIŞI

MÜSİAD’ ın pozitif bir AB pozisyonuna sistemlice geçişi, 2000’ li yılların başında gerçekleşmiştir.³⁵ Yukarıda özetle aktarılan keskin bir AB karşıtlığı pozisyonundan (şartlı) bir AB destekçiliği tutumuna evrilmek, Türk demokratikleşme hayatında önemsenmesi gereken bir transformasyon örneğidir. Bu anlamda şöyle bir eleştiri/iddia göze çarpmaktadır: MÜSİAD, 2000 öncesi İslami/İslamcı ideolojik gayeleri doğrultusunda, AB menşeli reformlar vasıtasıyla rejimin frenletici perdelerini aşağıya çekmek ya da hepten ortadan kaldırmak maksadıyla AB’ ci olmuştur.³⁶ Belirtmek gerekir ki, MÜSİAD’ ın buradaki en geçerli güdüsü, AB sürecindeki demokratik kazanımlardan kendilerinin de yararlanması rasyonalitesidir.³⁷

Diğer yandan, MÜSİAD’ ın bu yeni AB davranışı, “her şartta AB” demek değildir.³⁸ Bu durum, 2002 yılında 175 sivil toplum örgütünün “AB’ ye evet” bildirisinde görülebilmektedir. MÜSİAD’ ın o dönem başkanı Ali Bayramoğlu, bu bildirinin tartışıldığı toplantıda uzlaşma sağlanıp sağlanamadığı hususundaki bir soruyu şu şekilde yanıtlamaktadır: “Tam

³⁴ Necmettin, Erbakan, 1991 ve 1993.

³⁵ Haluk, Alkan, Uğur, Aydın, 2000: 133-155.

³⁶ Sencer, Ayata, 2004: 243-277.

³⁷ MÜSİAD, 2000.

³⁸ MÜSİAD, 2005, “AB Müzakere Sürecine İlişkin MÜSİAD’ ın Değerlendirme ve Önerileri (2)”, http://www.musiad.org.tr/img/arastirmalaryayin/pdf/cep_kitaplari_19.pdf, (09.3.2011).

uzlaşma değil ama bardağın dolu tarafından bakılıyor.³⁹ Bu süreçte MÜSİAD, AB üyeliği ve AK Parti Hükümeti' nin AB politikalarına dair temel yaklaşımını şöyle tanımlamaktadır:

“Türkiye’ nin AB ile dengeli bir entegrasyona gitmesini ve bu konuda hükümetin dış politika kararlarını genel olarak doğru bulmaktayız. Ancak bu durum Türkiye-AB ilişkilerinde, Türkiye’ nin millî menfaatleri açısından tehlikeli gördüğümüz bazı hususlara dikkat çekmemize mâni değildir.”⁴⁰

MÜSİAD bu AB desteğini, örneğin AKP Hükümeti’ nin 6. AB Uyum Paketi’ nin tartışıldığı 2003 yılı Mart’ ında da deklare etmiştir. Bayramoğlu, Türk Ceza Yasası ile Milli Güvenlik Kurulu ve Yüksek Seçim Kurulu çalışma ilkelerinde değişiklik öngören 6. Uyum Paketi içerisinde yer alan farklı dillerde yayın yapılmasının önünün açılmasının, “vatandaşların milli, manevi ve kültürel değerlerine devletin de saygılı olması” anlamında müspet bir gelişme olacağını ifade etmiştir. O’ na göre:

“AB’ ye uyum yolunda çıkarılan yasaları, her vatandaşımız hayatın içinde hissedebilmelidir. Aksi takdirde, bu yasalarla gelen değişimin bir anlamı olmadığı gibi ‘ Uyum yasaları içerisindeki demokratikleşme hedefi AB dayatmasıdır’ iddialarını da haklı kılar. [...] Kopenhag kriterleri değişim ve dönüşüm için bir fırsattır. Bu değişim ve dönüşümü öncelikle kendi vatandaşımızın faydasına olduğu için başarmalıyız. Türkiye’ nin kararlı adımlar atmadan AB perspektifine kavuşamayacağı açıktır. Türkiye, büyük tarih ve kültürüyle, bir komplekse kapılmadan çağı yakalamalı, karşı tarafın eksikliklerini de göz önüne alarak yapılması gerekenleri gerçekleştirmeye koyulmalıdır.”⁴¹

“Türkiye’ nin AB üyeliği, Türk Cumhuriyetleri’ ne ve İslam Ülkeleri’ ne karşı bir blokta yer alma anlamına gelmez” tezini varsayımlayan MÜSİAD, Türk Dış Politikası için temel bir tespit yapmaktadır: “Türkiye’ nin -günün birinde AB üyesi olsa da olmasa da- ciddi bir Avrupa siyasetine sahip olması gerekmektedir.” Dernek, ayrıca, önemli şu noktaları vurgulamaktadır:

“MÜSİAD, niteliği ne olursa olsun, Avrupa Birliği ile yoğun bir ilişki halinde olmayı tarihi açıdan, coğrafya açısından, sosyo-ekonomik şartlar ve

³⁹ ABGS, “Sivil Toplum Kuruluşlarının AB Çıkartması.”, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?l=1&p=23018>, (05.1.2009).

⁴⁰ AB Haber, “MÜSİAD’ dan Hükümete AB ile Müzakere Önerileri.”, <http://www.abhaber.com/haber.php?id=4281> (10.12.2008)

⁴¹ ABGS, “MÜSİAD’ dan AB Uyum Paketine Tam Destek.”, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=28910&l=1>, (11.12.2008).

siyaset açısından bir zorunluluk olarak görür. Bu zorunluluk, tek yönlü değil, çift yönlüdür. [...] Türkiye-AB ilişkileri, ‘ Türkiye’ nin AB üyeliği’ çerçevesini aşan bir öneme sahiptir. [...] AB üyesi olan bir Türkiye projesi, İslam Ülkeleri’ yle batı ülkelerinin diyalogunu kolaylaştıran ve dünya barışına daha iyi hizmet etme yollarını açan, yeni ve orijinal bir yapılanma olarak görülmelidir. [...] Türkiye’ nin AB üyeliği, İslam ülkeleri ile işbirliği yapılmasına, ilgili organlarda üstlendiği görev ve sorumluluklarını sürdürmesine engel değildir. Tıpkı, bazı AB üyesi ülkelerin, Commonwealth, Francophone bölgesi ve Latin Amerika ile ilgili politikalarını bu yapı içinde sürdürdükleri gibi. [...] [Türkiye] ‘ merkez ülke’ olmak ve temelde sahip olduğu medeniyeti yükseltmek ve en iyi bir şekilde temsil etmek zorundadır.”⁴²

MÜSİAD’ ın üzerinde durduğu bir diğer husus, genelde Türkiye’ nin AB’ ye üyeliğinin contra argümanları ve özelde AB entegrasyonunun ekonomik yansımaları ile ilgilidir. Avrupa halklarının bazı kesimlerinde Türkiye karşıtı eğilimleri besleyen kimi savlar (örneğin “Türkler gelecek, işsiz kalacağız”; “Türkiye, AB’ nin fonlarından en büyük payı kapacak”) AB ülkelerinde elde edilen bir takım forum ve anket doneleri ile tescillenmiştir. Ekonomik, sosyal ve siyasi iyileştirmelerin, dışsal faktörlerden ziyade, toplumların kendi iç dinamikleri ile gerçekleştirilmesi gerektiğini dile getiren MÜSİAD’ a göre, Türkiye sadece zengin olmak için AB’ ye girmek istememektedir. “Ekonomik nedenler; tarihi, siyasi, hukuki, askeri ve toplumsal nedenler, hep birlikte toplumumuzu etkilemiş ve hükümetin AB üyeliği yolundaki çalışmalarını ağırlıklı bir tercih haline getirmiştir.”⁴³ Üstelik MÜSİAD, Türkiye ile AB ülkelerinin ekonomik ve sosyal gelişme göstergeleri arasındaki açığı, büyütülecek bir olgu olarak görmemektedir. Çünkü Türk insanının dinamizmi ve büyüme potansiyeli, siyasi istikrarın devamlılığı ve AB üyeliğinden gelen fon ve krediler önemli rol oynayacaktır. Bununla birlikte MÜSİAD üyeleri, AB topluluğu ülkelerinin iş adamları ile ticaret, iş evlilikleri, ortak yatırımlar şeklinde gerçekleştirilebilecek her tür iş ilişkisine, tarafların karşılıklı mutabakatı çerçevesinde açık bir tutuma sahip olacaklarını belirtmektedirler.

⁴² Dünya Gazetesi, “MÜSİAD: Komşu ülkelerle olan irtibat artırılmalı.”, http://www.dunya.com/m%C3%BCs%C4%B0ad-kom%C5%9Fu-%C3%BClkelerle-olan-irtibat-art%C4%B1r%C4%B1mal%C4%B1_87093_haber.html, (07.10.2010)

⁴³ a.g.e.

Türk halkının sahip olduğu kültürel, dini, moral ve ailevi değerler sistematığının AB sürecinde muhafaza edilmesi, MÜSİAD' ın altını en fazla çizdiği AB taleplerinin başında gelmektedir.⁴⁴

“MÜSİAD, farklı toplumsal, tarihi ve kültürel geçmişe sahip ülkelerden meydana gelen AB' ye üyelik oluşumu içinde, ülkemizin bir takım ekonomik, hukuki ve siyasi kazanımlar sağlayacağına, fakat aynı zamanda kendi değerlerimizle onlara da katkı yapacağımıza inanır. ‘Avrupa müktesebatı’ adı altında ‘uluslar üstü’ değerlerden söz edilirken, MÜSİAD, sürekli olarak bu müktesebata ait değerlerin rasyonelliğini, haklılığını [dillendirmekte ve AB' nin] farklı kültür ve değerlere sahip insanların hassasiyetlerini hesaba katmasını [öğütlemektedir]. [...] Eğer, Avrupa Birliği’ ni gerçekten çoğulcu bir teşkilat olmaya zorlayamaz veya inandıramaz isek, kurulan ilişkiler yürümecektir.”⁴⁵

MÜSİAD, insan hakları konusunun siyasi çıkarlara alet edilmemesi gerektiğini seslendirmekte ve bu bağlamda Avrupa coğrafyasında yaşayan Müslüman nüfusa dikkat çekerek, AB raporlarını zaman zaman eleştirmektedir:

“AB, ilerleme raporlarında yer verilmeyen bir durum tespiti olarak, Türkiye’ de inançlarına göre yaşamak isteyen insanların okullarda ve diğer kamu kurumlarında dini özgürlüklerinin sınırlandırılmış olduğu gerçeğini görmezlikten gelemeyiz. Başörtülü öğrencilerin eğitim kurumlarına alınması ve kamu işyerlerinde çalıştırılmaları, işyerlerinde ibadethane açılması, serbestçe Cuma namazına gitme izninin verilmesi, oruç ibadetine yönelik düzenlemelerin yapılması gibi taleplerin karşılanmasında yaşanan sorunlar, halkımızın büyük bir kısmını üzmeğe devam etmektedir. [...] MÜSİAD, ekonomik ve sosyal yaşamın bir bütün olduğuna inanmaktadır.”⁴⁶

AB üyeliğini, “ideal bir menzile varma” anlayış ve felsefesi içinde değil, “tarihi sürecin belirli bir aşaması” olarak anlamlandıran MÜSİAD’ a göre, AB’ nin mahiyeti ve başta egemenliğin sınırlandırılması olmak üzere siyasi, ekonomik, hukuki ve sosyal alanlarda karşılaşılabilecek hususlarda Türk insanının bilgilendirilmesi gerekmektedir:

⁴⁴ Ayşe, Buğra, 2002: 187-204.

⁴⁵ Dünya Gazetesi, “MÜSİAD katsayı uygulamasının kaldırılması kararını destekliyor.”, http://www.dunya.com/m%C3%BCs%C4%B0ad-katsay%C4%B1-uygulamas%C4%B1n-kald%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1-karar%C4%B1n-destekliyor_54984_haber.html, (25.7.2009).

⁴⁶ AB Haber, 2005: a.g.e.

“İnsanımız, nasıl bir gelecekle karşı karşıya olduğunu bütün boyutlarıyla görmelidir. Bazı değerleri ‘ zorunluluk’ olarak kabul etmek ile ‘ benimsemek’ arasında hangi tercihi yapacağına karar vermeli ve ‘ ret edeceği hususları’ da önceden belirlemelidir. AB üyeliği, toplumun belirli kesimleri için özgürlük alanlarını genişletirken, başka kesimler açısından bu alanları daraltıyorsa, yapacağımız şey, sivil toplum kuruluşları altında teşkilatlanmak ve dünya kamuoyuna sesimizi daha güçlü olarak duyurmak olmalıdır.”⁴⁷

MÜSİAD’ ın AB pozisyonlanması nasıldır? sorusu irdelenirken değinilmesi gereken bir diğer mevzu, üyelerinin eğilimleridir. Bu husus, MÜSİAD’ ın Şubat/2005 tarihli Ekonomik Durum Tespit Anketi ile aydınlatılabilir. MÜSİAD’ ın üyeleri arasında “temkinli bir AB yaklaşımı”na işaret eden bu anket, AB ile ilişkiler ve 3 Ekim 2005’ de başlayan Türkiye’ nin AB müzakere sürecine reel sektör temsilcilerinin bakışı kapsamında, 26 ilde 1136 işadama arasında gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlar, reel sektörde Türkiye’ nin AB üyeliğine yönelik beklentilerin iyimser yönde gelişim gösterdiğini söylemektedir. Buna karşılık işadamlarında, AB’ nin 17 Aralık 2004’ te Türkiye’ ye gösterdiği olumlu yaklaşımdan uzaklaştığı ve müzakere süreci boyunca Türkiye’ yi olabildiğince zorlayabileceği kanısı hâkimdir. Türkiye’ nin AB üyeliği ile sonlanacak bir müzakere süreci ne kadar süre alır? sorusuna verilen cevaplarda görülebilmektedir ki, reel sektör temsilcilerinin % 25’ i 5-8 yıl, % 20’ si en az 10 yıl öngörmektedir. Müzakerelerin, üyelikle neticelenmeyeceğini bekleyenler ise % 29’ luk bir orana sahiptir.⁴⁸ İş adamları, AB müzakere sürecinde uygulanması istenen politikaları şöyle sıralamaktadırlar: Teşviklerin artırılması; tarım politikalarının uyumlaştırılabilmesi için AB’den hak edilen fon ve desteklerin alınması; güçlü bir müzakere ekibinin kurulması; Kıbrıs gibi konularda belirli bir politika oluşturulup, önceden deklare edilmesi ve bu konuda taviz verilmemesi ve serbest dolaşım hakkından vazgeçilmemesi.

Üyelerindeki bu AB şüpheli eğilim, MÜSİAD’ ın AB Müzakere Sürecine İlişkin MÜSİAD’ ın Değerlendirme ve Önerileri başlıklı raporunda tekrar zuhur etmektedir:

⁴⁷ Dünya Gazetesi, “Anayasa değişikliğine bir destek de MÜSİAD’ dan.”, http://www.dunya.com/anayasa-de%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fine-bir-destek-de-m%C3%BCs%C4%B0addan_82281_haber.html (25.3.2010)

⁴⁸ Ajans 1, “MÜSİAD, AB Müzakere sürecinden endişeli.”, http://www.ajansbir.com/haber-5089---MUSIAD_AB_muzakere_surecinden_endi_seli.html, (05.7.2011).

“AB’ nin insan hakları, temel özgürlükler ve hukukun üstünlüğü ilkeleri, Müslüman kimliği taşıyan insanların yaşama biçimini sınırlayan dar elbiselerdir. Türkiye, daha geniş kapsamlı bir hoşgörü alanı oluşturmalıdır. AB, Türkiye’ de inançları doğrultusunda yaşamak isteyenlerin çektiği sıkıntıları görmek istemiyor.”⁴⁹

MÜSİAD, Türkiye’ nin devam eden AB uyum sürecinde yorumları ve önerileri ile önemli bir baskı merkezi olma hedefi taşımaktadır. Gerekliğinde AK Parti Hükümeti için öneriler⁵⁰ getirebilmekte ve gerektiğinde AB tarafına yayınlar hazırlamaktadır. MÜSİAD bu bağlamda, Avrupa Komisyonu tarafından düzenlenen Türkiye İlerleme Raporlarının analizlerini yapmaktadır. MÜSİAD’ ın, örneğin 2007 İlerleme Raporu değerlendirmesi, derneğin AB tutumu hakkında etraflıca veriler sunmaktadır:

“2007 İlerleme Raporu’ nun daha önce yayınlanan toplam 9 raporla mukayese edildiğinde, üslup ve içerik bakımından daha olumlu olduğunu ifade edebiliriz. [...] Yüksek mahkemelerin ‘ bağımsız’ olması yanında, ‘ tarafsız’ olmalarının gerekliliği ilk kez bu kadar net bir şekilde vurgulanmaktadır. Benzer şekilde, PKK terörüne karşı bu raporun diğerleri ile mukayese edildiğinde, daha net bir tavır aldığı görmek kuşkusuz olumlu bir gelişmedir. [...] Diğer yandan, raporun objektif olması için sadece Türkiye’ nin yapmadıklarını ifade ederek, eleştirmek kadar diğer tarafın da, yani AB’ nin kendisinin de yapmadıklarını ortaya koymak gerekmektedir. [...] Sadece Kıbrıs konusu değil, Türkiye’ yi Gümrük Birliği konusunda eleştirenler, hala AB’ nin nasıl olup da bu kadar katı ve haksız bir vize uygulamasını ve TIR geçiş kotası sınırlamasını, Türkiye’ ye reva gördüğünü de ortaya koymalıdır. Ayrıca, raporda ifade edilen bazı konular, ifade ediliş tarzı nedeni ile sıkıntı yaratmaktadır. Örneğin, ısrarla, Türkiye’ de yaşayan farklı etnik grupların ‘ ulusal azınlık’ statüsüne konmasını, AB öteden beri dolaylı bir şekilde talep etmektedir. [...] Bu konuda yapılan dayatmaları doğru bulmamaktayız. Ayrıca, Türkiye’ de bulunan Fener Rum Patrikhanesi’ nin ‘ Ekümenik’ olup olmadığının, Kopenhag kriterleri ile

⁴⁹ MÜSİAD, 2005 ve Sabah: “MÜSİAD’ DAN AB’ ye eleştiri.”, <http://arsiv.sabah.com.tr/2005/04/04/eko124.html>, (06.7.2011).

⁵⁰ MÜSİAD, öbür taraftan, Türk kamuoyunun kimi kesimlerinde, AK Parti Hükümeti’ ne sıkı eleştiriler getiremediği konusunda eleştirilmektedir.

doğrudan ya da dolaylı hiçbir ilgisinin olmadığını düşünmekteyiz. Bu konuda AB' nin bir görüş beyan etmesinin yeri yoktur.⁵¹

MÜSİAD Eski Başkanı Ömer Bolat' ın, 10 Aralık 2007 tarihli AB Dışişleri Bakanları Toplantısı' ndan çıkan kararlar üzerine yayınladığı mesaj, MÜSİAD' ın AB pozisyonu çerçevesinde irdelenmelidir. O' na göre: “AB ile yaşanan sorunlar, büyük ölçüde, AB' nin Türkiye' ye vermiş olduğu sözleri yerine getirmemesi, bazı konularda gayri meşru dayatmalarda bulunması ve bazı AB liderlerinin AB adaylığımızı gölgeleyen beyanlarda bulunmasıyla yakından ilgilidir.”⁵² Türkiye' nin AB yolunda yeni bir ivmenin elzem olduğunu belirten Bolat, ayrıca şunları vurgulamıştır: [Bu toplantı neticesinde] “özellikle Fransa' nın baskısıyla, daha önceki senelerde ‘ katılım konferansı’ şeklinde kendini bulan ifadenin ‘ hükümetler arası konferans’ şeklinde ifade edilmesinin, Türkiye' nin resmi üyelik pozisyonuna onarılmaz zarar verdiğini ileri sürmek doğru değildir. Türkiye' nin resmi AB aday pozisyonu devam etmektedir. [Fakat] Türkiye karşıtı bu tür söylemlere hazırlıklı olmak gerekmektedir.”⁵³ Bolat, Birlik' in Türkiye' yi AB Müktesebatı yolunda daha fazla reform yapması hususunda cesaretlendirmesini ve başta Sarkozy gibi birçok etkin AB liderlerinin, Türkiye' nin AB adaylığını gölgeleyen beyanlarından vazgeçmesini salık vermektedir. Bu satırlarda, aynı zamanda kararlı bir AB iradesi fark edilmektedir.⁵⁴

MÜSİAD, AB' yi tek seçenek görmeden ve diğer uluslararası ilişkiler hatlarında elini güçlendirerek, AB üyeliği yolunda daha başarılı olunabileceğine inanmaktadır. Bu, çok yönlü bir dış politika kurgusudur⁵⁵ ve “Türkiye' nin AB sürecinde yumurtaları tek sepette toplamaması ve Afro-Avrasya, ABD, Rusya gibi global aktörle ile ekonomik ilişkilerin

⁵¹ Haberler, “MÜSİAD: AB' nin 2007 İlerleme Raporu Öncekiler Kadar Olumsuz Değil.”, <http://www.haberler.com/musiad-ab-nin-2007-ilerleme-raporu-oncekiler-kadar-haberi/>, (08.1.2011).

⁵² Haberyeri, “MÜSİAD: Türkiye' nin AB üyeliği sürecinde yeni bir ivmeye ihtiyacı var.”, <http://www.haberyeri.net/Musiad-turkiyenin-ab-uyeligi-surecinde-yeni-bir-ivmeye-ihtiyaci-var-s14754>, (01.6.2011).

⁵³ a.g.e.

⁵⁴ Yenişafak, “MÜSİAD: Türkiye' nin AB aday pozisyonu sürüyor.”, <http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?t=17.12.2007&i=87993>, (17.6.2011).

⁵⁵ Bu düşünce, AK Parti hükümetlerinin dış politikasını formülleyen Ahmet Davutoğlu' nun “aktif bir dış politika” söylemi ile benzeşmektedir. Davutoğlu, Ahmet, Stratejik Derinlik, 2005.

geliştirilmesi” ifadeleri ile altı çizilmektedir. Ayrıca, dış politikadaki kıpırdanma, ülkenin evrensel normlarına da yansımalıdır: “AB süreci ile birlikte ekonomik, sosyal, siyasal ve yargı alanında yeniden yapılanmayı başarabilen bir Türkiye, rekabet ve büyüme yarışında ‘ben de varım’ diyebilir.”⁵⁶ Derneğe göre, aksi takdirde, yarış dışında kalıp, yakın geçmişteki sıkıntılı dönemlerin tekrarını yaşamak durumunda kalacaktır; o sebeple, Türkiye’de yapılacak en önemli icraat, AB standartlarına uygun, yeni bir sivil Anayasanın hazırlanmasıdır.

Bu konu ile ilgili olarak, derneğin 2008 Ekonomi Raporu’ nun Temel Hak ve Özgürlükler bölümüne bakılmalıdır: “Hazırlanacak yeni anayasada, kişi devlet otoritesine karşı korunmalı; temel haklardan yararlanma bakımından, insanlar arasında din, dil, soy, düşünce, siyasi kanaat farkı gözetilmemelidir.”⁵⁷ İlâveten, şiddet ve suç işlemeyi teşvik etmediği sürece her türlü aykırı düşüncenin serbestçe açıklanabilmesi; inanç hürriyetinin tam olarak güvence altına alınması; din adına öne sürülen her türlü talebe “irtica” damgası vurulması alışkanlığının terk edilmesi ve “gerici” yaftalaması ile dindarlara baskı yapılmasına cevaz veren anayasa hükümlerinin kaldırılması gerektiği deklare edilmektedir. Son olarak, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinin okullarda zorunlu olarak öğretilmesinin devam ettirilmesi istenmekte ve “Vakıflar İdaresi’ nin tüm maddi varlığı ile beraber genel idareden ayrılarak, Diyanet İşleri’ ne bağlanabileceği” önerilmektedir.⁵⁸

6. SONUÇ: “DEĞİŞİMİN VE MODERNLİĞİN TAŞIYICISI” MI, YOKSA “POLİTİK FAYDACILIK” MI?

1980’lerden ama özellikle 1990’ dan itibaren İslami kimliğin yükselişi, Türkiye’de kültürel kimlik olgusunun dönüştürücü niteliğinin en net yaşandığı gelişmelerden biri olmuştur. İslami kimlik, devlet-toplum/birey ilişkileri içinde her alanda etkisini göstermiştir/göstermektedir. Dahası, kendi içinde kayda değer bir değişim/dönüşüm yaşamıştır/yaşamaktadır.⁵⁹ Bu bağlamda, Türkiye’de modernleşme sürecinin devlet merkezci ve laik-

⁵⁶ Tüm gazeteler, “MÜSİAD: AB, Türkiye için tek seçenek değil.”, <http://www.tumgazeteler.com/?a=680629>, (21.6.2011).

⁵⁷ MÜSİAD, 2008.

⁵⁸ Palhaber, “MÜSİAD, ekonomi raporunu açıkladı.” <http://www.palhaber.com/haber/ekonomi/ekonomi-genel/musiad--2008-ekonomik-raporu-nu-acikladi.html>, (20.7.2011).

⁵⁹ Yasin, Aktay, 2004: 345-393.

homojen yapısına eleştiriler getirilmiştir/getirilmiştir. İslami kimlik yansımaları, MÜSİAD'ın da içinde olduğu ekonomik yaşamı da etkilemiştir/etkilemektedir. Diğer taraftan, İslami kimliğin yükselişinin, sistemin laiklik ilkesi kapsamında kaygı yarattığı vurgulanmaktadır.⁶⁰ Tüm bu tartışmaların temel belirleyenlerinden biri -üyelik kıstasları/değerleri/beklentileri çerçevesinde- Türkiye'nin AB sürecidir.

AB sürecinde ülkenin STÖ'leri nasıl konumlanmaktadır? sorusundan hareket edilirse, STÖ'lerin ekonomi alanındaki önemli temsilcilerinden MÜSİAD'ın tavrı dikkat çekecektir: MÜSİAD'ın AB pozisyonunda, 2000 öncesi ve 2000 sonrası olmak üzere bir farklılaşma göze çarpmaktadır: 2000 öncesi döneminin en belirgin özelliği, MÜSİAD'ın Refah Partisi (RP) paralelinde bir politika geliştirdiğidir: İlk olarak Özal ile yeşermiş olan sermaye grupları, Türkiye'de 1990'lı yılların kimlik politikalarının da etkisi ile MÜSİAD çatısında toplanmışlardır. Büyük konsorsiyumlar karşısında oyuna giremeyen küçük ve orta ölçekli Anadolu sermayesi, çareyi sistemi eleştiren bir partide bulmuştur. Bu parti -RP-, "adil (ekonomik) düzen" söylemi ile 1991'den itibaren, ekonomik anlamda orta ve alt sınıfları bünyesinde toplamış ve 1995 seçimlerinde I. parti olmuştur. Politik-ideolojik çizgilerinde hem ekonomik ve hem de dinsel-kültürel ortaklıklar sonucu, MÜSİAD'ın desteği bu dönemde RP'ye gitmiştir. 28 Şubat (1997) süreci ile gerek parti kadrolarında ve gerekse örgütte bir özeleştirme başlamış ve değişim-dönüşüm-gelişim stratejisi keşfedilmiştir. RP'nin kapatılışı ile kurulan Fazilet Partisi (FP), bu ikilemin dillendirildiği adres olmuştur. Yenilikçiler ve Gelenekçiler diye ayrılan kesimlerden Yenilikçiler AKP'yi kurduklarında (ve FP'nin kapatılması üzerine), MÜSİAD, Yenilikçiler ile beraber hareket etmiştir/etmektedir. AK Parti'nin 2002 zaferi ile iktidar olması, aynı zamanda AB reformlarını kararlıca üstlenmesi anlamına gelmekte idi.⁶¹ Çünkü siyasal sistem içerisinde kendilerine yaşama alanı yaratılması amacı, bu kesimleri, AB'yi bir dış destek olarak algılamaya itmiştir. Destekleyen bir AB politikası geliştiren Yenilikçiler, MÜSİAD'ın onayan bir AB tutumuna geçişinin anahtarıdır denilebilir.⁶² Fakat kimileri "(FP'nin halefi) Saadet Partisi'ndeki (SP) AB karşıtı eğilimler, MÜSİAD'da AB şüpheci bir renk olarak devam etmektedir" tezini formüllemekteler. Örneğin Güleçyüz bu durumu şöyle tasvir etmektedir: "RP'nin yükselişe

⁶⁰ Şerif, Mardin, 2005; Ruşen, Çakır, 2004: 562.

⁶¹ AK Parti'nin AB davranışı için bkz: İsmail, Ermagan, Die Adalaet ve Kalkınma Partisi und Ihre Haltung zur EU, 2011, s. 137-171.

⁶² Judith, Hoffmann, 2003: 65-88.

geçtiği 1990' lı yılların başlarında kurulan MÜSİAD' ı, siyasetteki Millî Görüş kadrolarında yaşanan ve AKP' yi sonuç veren dönüşümün iş dünyasındaki versiyonu olarak nitelemek yanlış olmaz. Bu durum, haliyle AKP ve SP ile olan ilişkilerine de yansıyor. Derneğin AB politikaları, büyük ölçüde AKP ile paralel bir seyir izliyor. Bununla birlikte, AB' ye mesafeli bir duruşları var.⁶³

MÜSİAD' ın onayan bir AB pozisyonlanması geliştirmesinde birçok faktör etkili olmuştur:

- Türkiye içi siyasal gelişmeler
 - 28 Şubat sürecinde, kendilerini yakın gördükleri RP' den sonra FP' nin de kapatılışı
 - AK Parti' nin ortaya çıkışı ve % 34' lük bir çoğunlukla iktidar olması
- (Kendilerine model gördükleri) Uzak Doğu' dan sonra Rusya ve Çin' deki küresel ekonomik krizlerin Türkiye' ye olumsuz etkileri
- Türkiye' deki 2000 ve 2001 büyük ekonomik krizleri
- Türk ekonomisinin dibe vuran çarklarının onarımında ve dengesinin oturtulabilmesinde AB gibi güçlü bir ekonomik dayanağa duyulan ihtiyaç
- dernek üyelerinin AB ülkelerindeki partnerleri ile aktivitelerindeki pozitif etkileşim ve
- (yerel, global ve konjonktürel nedenlerden ötürü) örgüt içi yenilikçi özelleştiri.

MÜSİAD' ın günümüzdeki AB davranışı, “ya destekle, ya da reddet” dilemmasında açıklanamaz. Üçüncü bir yol olarak, AB entegrasyonuna temelde pozitif bakmakta, lâkin kendi ama' larını bırakmamaktadır. MÜSİAD, teknolojik modernleşme çerçevesinde AB vizyonuna inanmaktadır. Fakat kimliksel ve kültürel meselelerde çokseslilik ülküsünün altını daha kalınca çizmektedir.⁶⁴ Bu düzlemde, hem siyasal hem de ekonomik formülasyonlarında din önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye' nin AB üyeliği bağlamında kendi kimliksel taleplerini dillendirmeye devam etmektedir. Özellikle başörtüsü⁶⁵, İmam Hatipler, Kur' ân kursları ve Din dersleri gibi konularda, örgütün AB' den beklentilerini -gerek resmi dokümanlarında gerekse başkan veya yetkililerinin açıklamalarında- görmek

⁶³ Yazarın, Yeni Aşya Gazetesi Başyazarı Kazım Güleçyüz ile röportajı, 05.02.2009.

⁶⁴ Ömer, Bolat, 2007: 23-47.

⁶⁵ Realist Haber, “MÜSİAD' dan turbana destek.”, <http://www.realist.gen.tr/haber/29153/musiaddan-turbana-destek.htm>, (15.6.2011).

mümkündür. Bu nedenle, AB organlarındaki yerleşik otorite ile bu taleplerinde kimi çatışmalar yaşayabilecekleri öngörülebilir.⁶⁶ MÜSİAD' a göre, Türkiye-AB ilişkilerinde orta ve uzun vadede, arzu edilmese de, Türk toplumu ile Avrupa toplumlari arasında belirli kültürel uyumsuzluk alanları ortaya çıkabilir; böyle durumlarda, AB topluluğu süper bir güç olarak baskı kuran değil, kültürel farklılıkları kabul eden bir yaklaşıma sahip olmalıdır.

MÜSİAD' ın AB davranışını “politik faydacılık” (political opportunism) ile betimleyen ve şüpheli eğilimlerinin, Türkiye' nin AB sürecini beslemeyeceğini, aksine tehlikeye sokacağını iddia eden Yankaya, MÜSİAD' daki yıllar içindeki değişimleri şu şekilde okumaktadır: a) 1994-1999 arası: İslamcı nedenler ile katı AB şüpheliliği (diğer bir ifadeyle AB karşıtlığı); b) 2000-2004 arası: Milli menfaatler tezine dayalı AB şüpheliliği, c) 2005-2008 arası İslami hassasiyetler ile açıklanan AB şüpheliliği ve d) 2008' den sonra: AB tarafındaki Türkiye karşıtlığına atıfta bulunan siyasal AB şüpheliliği.⁶⁷ Kanımızca, AB şüpheliliğini AB karşıtlığı ile karıştırmayan bir MÜSİAD, onayan pozisyonu ile hem Türkiye' nin AB ile ilişkilerinde hem de ülkedeki modernleşmenin yaygınlaşmasında katkılar sağlayabilir. Ekonomi boyutunda, ülkeye yeni pazarlar açarak, küresel ölçekte çeşitlilik arz ettiği aşikârdır. Demokrasi boyutunda, global değerleri lokale taşıyarak, temsil ettikleri kesimleri dünyaya ekleme misyonu ifa etmektedir. Keyman/Koyuncu çözümlemesinde de görülebileceği üzere⁶⁸, adına ister muhafazakâr, ister İslami veya İslamcı sermaye konulsun; bu kesimlerin -“demokrasi, şehirdeki tek oyundur”⁶⁹ hedefinde- politik düzene dâhil edilmeleri, parlamenter sistemlerin ev ödevleridir. Bu gerçek MÜSİAD

⁶⁶ Yenişafak, “MÜSİAD' a itibar etmeyen zarardadır.”, <http://yenisafak.com.tr/Pazar/?t=28.01.2008&i=95812>, (22.7.2011).

⁶⁷ Dilek, Yankaya, 2009. Yankaya' ya göre MÜSİAD' da Avrupalılaştırma süreci şöyle ortaya çıkmaktadır: „[as] a social learning process resulting from its members' exposure to European business practices and culture. Furthermore, Turkey' s EU accession process led to a creative adoption of European norms and their reinterpretation with regard to the association' s concerns about religious issues, giving birth to an Islamic rhetoric expressing criticism of the EU and challenging the Turkish secular regime' s policies towards religiously conservative demands. However, this Islamic Euroscepticism not only jeopardizes MÜSİAD' s support for Turkey' s complete compliance with secular universal norms but also reproduces the clash of civilizations thesis that Turkey' s accession project to the EU initially aimed to obliterate.” a.g.e.

⁶⁸ Fuat, Keyman, Berrin, Koyuncu, 2004: 125-145.

⁶⁹ Adam, Przeworski, 1991: 26.

tarafından -kimi inişli-çıkışlı zamanlarına rağmen- iyi okumuştur denilebilir. Siyaset-ekonomi etkileşiminde, RP' den AKP' ye uzanan tecrübeler, MÜSİAD için bir gösterge kabul edilebilir.⁷⁰

Gerek İslami kesimlerin değişim-dönüşüm deneyimleri ve gerekse MÜSİAD' ın onayan bir AB davranışı geliştirmesine binaen Dağı şu noktalara işaret çekmektedir:

“Mesele, AK Parti değil; bütün bir ‘ muhafazakâr-demokrat çevre’ dünyayı sizden [ulusalcı-devletçi elitlerden] iyi okumaya başladı. [...] Öncelikle, yüz yıldır kurulan seçkinler oligarşisini kırmak için en etkili hamlenin, ‘ demokrasi istemek’ olduğunu anladılar. İkincisi, bu seçkinler oligarşisinin, demokrasiye evet diyerek iktidarlarını ‘ paşa paşa’ halka bırakmayacaklarını bildiklerinden, bir ‘ dış dinamik’ e ihtiyaçları olduklarını kavrayıp, AB sürecini desteklediler. Üçüncüsü, bürokratik oligarşinin, kendine bağlı bir zenginler zümresi yaratma aracı olan devletçilik politikası yerine, herkesin serbestçe rekabet edeceği bir piyasa ekonomisi modelini tercih ettiler. Kısaca, ‘ muhafazakâr-demokrat çevre’ , siyasette ‘ demokrasi’ , ekonomide de ‘ serbest piyasa’ manivelaları ile devletin denetiminden çıktı; resmi ideolojinin zincirlerinden kurtuldu. [Böylece], sizi [ulusalcı-devletçi elitleri] tarihin akışında ‘ off side’ a düşüren muhafazakâr-demokratlar, değişimin ve modernliğin taşıyıcısı oldular. [...]”⁷¹

Siyaset bilimi literatüründe yukarıdaki alıntının muhtevisiyatına ilişkin uzlaşsıdan ziyade ayrılıklar egemendir. İfade edilebilir ki, demokratikleşme (ucu açık) bir süreçtir; peşinen olumsuz bir yaklaşım geliştirmek, Przeworski öğretisine⁷² ters olarak, sürecin doğasına aykırı duracaktır. Nihayetinde, Kopenhag Kriterleri çerçevesinde Türkiye’ nin AB’ lileşmesi ile MÜSİAD’ ın AB’ lileşmesi aynı düzlem üzerinden okunabilecektir.

KAYNAKÇA

Akçay, Yasin, “İslamcılığın mümkün ve meşru dili: Muhafazakârlık”, *Karizma Dergisi*, 17, 2004, s. 21-33.

Aktay, Yasin, “Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dinî Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü”, iç: Aktay, Yasin: *İslâmcılık, Modern Türkiye’ de Siyasî Düşünce*, Bd. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 345-393.

⁷⁰ Ziya, Öniş, 2006.

⁷¹ İhsan, Dağı, “AK Parti Batı’ dan kopar mı?”, <http://www.zaman.com.tr/yazar.do?yazino=809623>, (30.1.2009).

⁷² a.g.e.

Alkan, Haluk, Uğur, Aydın, “Türkiye’ de İşadamları Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD”, *Toplum ve Bilim*, 85, 2000, s. 133-155.

Atan, Serap, “Europeanization of Turkey Peak Business Organisations and Turkey-EU relations”, in: Uğur, Mehmet; Canefe, Nergis (eds.), *Turkey and European Integration: Accession Prospects and Issues*, Routledge, London & New York 2004, pp.100-121.

Ayata, Sencer, “Changes in Domestic Politics the Foreign Policy Orientation of the AK Party”, in: L. Martin and D. Kerides (Hgg.), *The Future of Turkish Foreign Policy*, M.I.T press, Cambridge 2004, pp. 243-277.

Ayata, Sencer, “Patronage, Party and State. The Politicization of Islam in Turkey”, *Middle East Journal*, 50 (Winter), 1996, s. 40-56.

Bolat, Ömer, *Medeniyet İdeali*, Küre Yayınları, İstanbul 2007

Bölük, Mehmet, (): *El Tayyip, Rüzgardan Kasırgaya*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2002.

Buğra, Ayşe, *Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD ve Hak-İş Karşılaştırması. N. Balkan / S. Savran: Sürekli Kriz Politikaları*, Metis Yayınları, İstanbul 2004 S. 126-147.

Buğra, Ayşe, “Labor, Capital, and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 2 (38), 2002, pp. 187-204.

Buğra, Ayşe, *Islam in Economic Organizations*, İstanbul 1999, TESEV.

Bulut, Faik, *Tarikat Sermayesinin Yükselişi-İslam Ekonomisinin Eleştirisi*, Doruk Yayınları, Ankara 1997.

Cizre, Ümit, *Secular and Islamic Politics in Turkey. The making of the Justice and Development Party*, Routledge, London 2008.

Cem, İsmail, *Avrupa’ nın Birliği ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Çakır, Ruşen, *Ayet ve Slogan. Türkiye’ de İslami Oluşumlar*, Metis Yayınları, İstanbul 1990.

Çakır, Ruşen, Milli Görüş Hareketi, iç: Aktay, Yasin: *İslâmcılık. Modern Türkiye’ de Siyasi Düşünce*, Bd. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 544-575.

Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik. Türkiye’ nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2005.

Doğan, A. Ekber, “Siyasal Yansımalarıyla İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Dönemi”, *Mülkiye Dergisi*, Sayı: 252, 2007, s. 47-68.

Duru, Bülent, Uzgel, İlhan, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Phoenix, Ankara 2009.

Durugönül, Esmâ, *Über die Reislamisierung in der Türkei als sozial-religiöse Bewegung*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 1995.

Erbakan, Necmettin, Adil Ekonomik Düzen, Ankara: Refah Partisi ve (1993) Adil Düzen, Refah Partisi, Ankara 1991.

Ermagan, Ismail, *EU-Skeptizismus in der Türkei. Die Haltungen der türkischen Parteien CHP, MHP und AKP*, Universität Erfurt, Erfurt 2011.

Ermagan, Ismail, *Die Europäische Union und der Beitritt der Türkei. Positionen Türkischer Parteien und der Parteien im Europäischen Parlament*, LIT Verlag, Münster 2010.

Griffiths, Richard T., Özdemir, Durmus, *Turkey and EU Enlargement*, Istanbul Bilgi University Press, Istanbul 2004.

Heper, Metin, “Islam and Democracy in Turkey: Toward the Reconciliation?”, *Middle East Journal*, 51 (Winter), 1997, s. 32-45.

Hoffmann, Judith, *Aufstieg und Wandel des politischen Islam in der Türkei*, Hans Schiler Verlag, Berlin 2003.

Karluk, Rıdvan, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, İstanbul 2010.

Keyman, Fuat, Koyuncu, Berrin, AKP, MÜSİAD, Ekonomik Kalkınma ve Modernite, *Düşünen Siyaset*, 19, 2004, s. 125-145.

Kuran, Timur, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, İstanbul İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Mardin, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul 2005.

Menderes, Çınar, *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık*, Dipnot, İstanbul 2005.

MÜSİAD, *AB Müzakere Sürecine İlişkin MÜSİAD’ın Değerlendirme ve Önerileri (2)*, Müsiad Cep Kitapları, No. 19, MÜSİAD Yayını, İstanbul 2005.

MÜSİAD, *Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi*, MÜSİAD Yayını, İstanbul 2000.

Öniş, Ziya, “The Political Economy of Islam and Democracy: From the Welfare Party to the AKP” in: Dietrich Jung: *Democracy and Development*, Palgrave/Macmillan, New York 2006.

Öniş, Ziya, “The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective”, *Third World Quarterly*, 18, 1997, pp. 743-766.

Özipek, Bekir Berat, 28 Şubat ve İslâmcılar, iç: Aktay, Yasin: *İslâmcılık, Modern Türkiye’ de Siyasî Düşünce*, Bd. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, S. 640-651.

Özdemir, Şennur, *MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*, Vadi Yayınları, Ankara 2006.

Przeworski, Adam, *Democracy and the Market; Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, New York 1991.

Şencan, Hüner, *İş Hayatında İslam İnsanı*, MÜSİAD Yayını, İstanbul 1994.

Yavuz, M. Hakan, *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford University Press, Oxford 2003.

Yankaya, Dilek, The Europeanization of MÜSİAD: Political opportunism, Economic Europeanization, Islamic Euroscepticism, 2009, in: <http://ejts.revues.org/index3696.html#tocto1n4> (10.3.2011)

Yılmaz, Hakan, Euroskeptizismus in der Türkei. Parteien, Eliten und Öffentliche Meinung, 1995 – 2006, in: Clemens, Gabriele (Hrsg.): *Die Türkei und Europa*, LIT Verlag, Münster 2007, s. 215-243.